

РЕЦЕНЗІЇ

П.П.Толочко
Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. – 219 с.

Традиційна тема української і російської історіографії, започаткована ще найдавнішим літописом «Повість временних літ», продовжувала хвилювати українських хроністів і літописців XVII–XVIII ст., істориків XIX–XX ст., актуальною вона є і сьогодні. Із наукового погляду це пов'язано з тим, що історичні джерела – літописні, актові, літературні, лінгвістичні, зображальні, археологічні, етнографічні та інші – збереглися часто лише фрагментарно. Зважаючи на це, в історіографію ввійшло багато поверхових і вкрай суперечливих їх інтерпретацій, які не раз є взаємно протилежними. Не менший вплив на сучасну історіографію давньоруської державності, рівно ж давньоруської народності, мав той факт, що вона вже протягом сотень літ розвивалася як національна трьох генетично братніх народів: російського, українського, білоруського, інтереси яких ось уже від XIII ст. у багатьох сферах життя і суспільного розвитку не збігаються.

Немає потреби доводити, що і сучасні стосунки між Україною, Росією, Білоруссю не найкращі. Це і сьогодні штовхає деяких апологетів власної національної рації до обґрунтування останньої також історичними аргументами. Зауважимо, однак, що до цих дослідників П.П.Толочко ніяк не відноситься. Він прагне у всьому дотримуватися принципу об'єктивності в історичному дослідженні, ґрунтувати свої положення і висновки на базі джерел. Однак автор розвинув і обґрунтував на основі багатьох ним же виявлених матеріалів цілу низку важливих сюжетів, які формували і розвивали в минулому українські історики, починаючи від автора «Історії Русів», а також кращі представники російської науки, як наприклад, Борис Рибakov.

І під кутом зору державотворчих процесів, і з погляду етнополітичного розвитку Давньої Русі П.П.Толочко відводить пріоритетну роль Києву та Південній Русі. Простір кожного важливого історичного явища, на думку автора, завжди повинен мати своє ядро. Він, зокрема, пише: «Для давньоруської народності таке ядро розташовувалось у Середньому Подніпров'ї, а його серцевиною була столиця Русі – Київ» (с.25). Автор також зазначає, що Південна Русь була «етнополітичною серцевиною всього східнослов'янського простору» (с.123).

Ту найранішу історичну Русь, яка державно організувала весь східнослов'янський простір і яка з часом дала йому своє ім'я, П.П.Толочко локалізує у трикутнику Київ–Черні-

гів–Переяслав. У XII ст. у межі Русі на заході вже входили міста Пересопниця, Дорогобуж, Шумськ, Тихомль, Божськ, Межибіж, Котельниця (с.97). До речі, П.П. Толочко вже не вперше, головним чином, на основі літописних текстів простежує, як етнополітонім і етнонім «Русь» поширювався від означеного трикутника, і як він на початку XIII ст. остаточно перетворився у самоназву всього слов'янського суперетносу роздрібненої вже політично держави¹.

На жаль, деякі, здавалося б, документально обґрунтовані положення автора про поширення етноніма «Русь» від Подніпров'я і до Волині, до Карпат, Новгород, Суздаля і т. д. не можуть сприйматися без застережень з огляду на інші джерела. Як пише закарпатський історик і етнолог М.Тиводар, угорські королі вже з першої половини XI ст. надавали в управлінні своїм синам українське Закарпаття, називали його у своїх грамотах Руською маркою². Якщо аж за Карпатами вже у XI ст. на офіційному рівні руським вважалося далеке Закарпаття, то чому Передкарпаття тоді ще не було руським?

Важливо зазначити, що у книзі ще раз обґрунтовано південне, можливо, сарматсько-слов'янське походження самої назви «Русь». До речі, про можливо південне походження «загадкової Русі», що прийшла «з берегів Чорного моря», ще 100 літ тому писала Олександра Єфименко. Якщо на півночі, в тому числі у Скандинавії етнонім «Русь» практично не виступав, за винятком фінського аллоетноніма шведів «Ruotsi», – пише автор, – то «для Середнього Подніпров'я він був органічним уже від сарматського часу» (с.87–88).

Заслугує на увагу переконливе обґрунтування етнокультурної, економічної, великою мірою, політичної тотожності руських князівств у період так званої «феодальної роздрібненості». У політичній свідомості правлячої елітної династії Рюриковичів Київ сприймався саме як центр Русі, літописна «мати городів руських». Основною метою військово-політичної боротьби між удільними князями завжди було бажання оволодіти Києвом. Для загальної справи єдності Русі дезінтеграційні міжусобиці ніби компенсувалися однаковістю мети – бачити саме Київ центром вітчизни, хоч кожен з учасників боротьби пов'язував те бажання з власним захопленням «київського престолу». Незважаючи на згадані міжусобиці, відносно політичну єдність Русі XI – XII ст. репрезентувала єдність правлячої династії, яка, розуміється, навіть не могла допускати своєї етнічної окремішності. Тотожність тодішньої національної свідомості династичної еліти продовжувалася в однаковості її матеріальної і духовної культури, починаючи від зодчества та християнської релігії, і кінчаючи епосом та дитячими іграшками, обрядом захоронення і берестяними грамотами, двочленими іменами і т. ін. Як про консолідаційний фактор в етнічному розвитку Русі аж до 1240 р. у книзі подаються відомості про «княжий круговорот», що завжди супроводжувався масовішим «круговоротом» служилих та інших простих людей, про будови державного значення, на які посилали багато людей, про поселення в різних місцях Русі іноплемянних полонених, про потоки ще у XI ст. руських людей із Подніпров'я у верхів'я Оки і т.д. (с.102–116).

Ліше позитивної оцінки заслуговує в монографії висвітлення ролі православної церкви в етнополітичній і культурній консолідації слов'янського елемента в межах всієї Русі, і зокрема, ролі київської митрополії, що висвячувала і призначала у місцеві єпархії своїх єпископів.

Рецензент із великим інтересом читав наведені автором численні матеріали, що ілюструють особливості мови Русі XI–XII ст., насамперед Києва, в якій уже тоді дуже виразно проступали риси сучасної української мови, такі, наприклад, як закінчення -ові, -еві в іменах чоловічого роду давального відмінка (Феодосієви, Моїсеєви, Яневи, Михалкови, і т.д.), як написання у слові Києвъ поряд із м'яким твердого ы, як написання твердого -ы у закінченнях слів грекы, печенегы, торкы, косогы, ляхы, чехы і т.д., закінчення на -ый у прикметниках: руський, галичський, переяславський і ін., як написання дієслів третьої особи однини без властивого у слов'янській мові закінчення -т, на зразок -иде, буде, наведе, як вживання дієслова -е- замість властивого для церковнослов'янської -есть і т.д. (с.161–167).

При цьому дослідник акцентував увагу на близькості до наведених київських форм новгородського діалекту, що, звичайно, з одного боку, виступає як інтригуюча загадка. Чим цю близькість пояснити? А, з іншого, вказує на певні мовні, а можливо, й етнічні відмінні риси західної новгородсько-псковської і Русі північно-східної ростовсько-суздальської. Певну відносну близькість говорів окремих земель Русі XI–XIII ст. дослідник пояснює тим, що «в умовах існування єдиної держави і єдиної літературної мови місцеві говори розвивалися по шляху їх зближення» (с.170). Видається, однак, що вживання в цитаті прикметника «єдина» є перебільшенням, рівно ж як і таким перебільшенням є вплив на мову тієї держави. Мабуть, швидше слід говорити, що в давнину мови київського, новгородського, суздальського, полоцького оточення мусіли бути ближчими між собою з огляду на свій менш далекий у часі відхід від загальнослов'янської мовної спільноти.

У традиціях української національної історіографії П.П.Толочко піддав обґрунтованій критиці політично спекулятивну теорію Михайла Погодіна, за якою прямими нащадками історії і культури Подніпровської Русі IX–XIII ст. є великороси, бо, мовляв, після ординсь-

кого завоювання Південної Русі у 1240–1241 рр. місцеве південноруське населення, яке залишилося не винищеним ординцями, вийшло у Північно-Східну Русь і, таким чином, Москва перебрала на себе всю традицію, історичний спадок Київської Русі. Українці ж, нібито, утворилися після того, як Орду вигнали, тобто у кінці XIV–XVI ст. унаслідок змішання пришельців із західних підкарпатських земель із блукаючими у Наддніпрянщині ватагами торків, печенігів, половців, берендеїв та інших кочівників. Мабуть, у нашого шанованого автора є підстави неодноразово із повагою згадувати великого російського історика В.О.Ключевського. Але при всьому тому, ради об'єктивності, слід було сказати, що схему М.Погодіна, за якою нібито утворювався український народ, дещо обережно, але поділяв також той же В.О.Ключевський, який називав той народ «малороссийское племя»³.

Це приклад того, як авторитети російської історичної науки там, де мова йде про російський інтерес у минулому, виявляли взаємну солідарність.

Варто віднести до позитивних сторін монографії академіка і те, що він не схвалює вживання в російській історичній літературі на означення слов'янської етнополітичної спільності у складі Київської Русі терміна «древнерусская народность» (з двома -с у слові «древнерусская») як такого, що вже своєю «російською» формою слова передбачає сприйняття тої народності як винятково попередниці тільки російського народу. До речі, так писали в російській історичній літературі як за царської влади, так і за радянського часу, так і в наші дні. Навіть такий авторитет і апологет південноруського начала давньоруської державності, як Б.Рибаків, і той не був винятком. Наприклад, лише на одній 511 сторінці написаного ним розділу «Киевская Русь» до першого редакційного йому ж тому дванадцятитомної «Истории СССР» він чотири рази скористався «русским» означенням у словосполученнях: «русская церковь», «молодой русской государственности», «русской культуры», «русский народ»⁴. П.П.Толочко на тій підставі, що тоді ще не було «ні українців, ні росіян, ні білорусів ...», а була давньоруська народність» (с.6) спробував і російською мовою писати означення народності «руская», «древнеруская». На жаль, очевидно, з вини петербурзьких редакторів каверзний етноприкметник із двома -с залишився в науку для українського автора, у заголовку книжки⁵. Мовляв, ви, пане київський академіку, потіште себе думкою, що Київська Русь була не тільки праросійською, але й праукраїнською та ще й прабілоруською державою, але в Петербурзі так не вважали, не вважають і не вважатимуть.

Однак усе ж торкнемося питання про «древнерусскую» чи «древнерусскую народность». У рецензованій праці послідовно відстоюється російська радянська думка про те, що давньоруська народність була історичною спільністю слов'янського населення Київської Русі, яка передувала появі української, російської та білоруської народностей. Уважаємо, що особливих підстав заперечувати існування етнополітичної, певною мірою, етнокультурної спільності слов'янського населення давньоруської держави немає. І коли автор книги так пише, то має для цього певні підстави. Сильно скристалізованою, в тому числі й у етнокультурному відношенні, була правляча елітна верства суспільства; на території всієї держави, у тому числі і в період так званої феодальної роздробленості, функціонувала, у принципі, єдина літературна мова двох своїх гілок ужитку: церковного і світського; все населення було прилучене до одної християнсько-православної церкви на чолі з митрополитом у Києві; літературні напрямки, починаючи від літописних і кінчаючи художньо-літературними, свідчать про існування загальноруського патріотизму, відчуття єдності руської вітчизни; до початку XIII ст. на усьому слов'янському просторі руської державності утвердився спільний автоетнонім «Русь», «русські», який одночасно виступав також як аллоетнонім. Найважливішим чинником, що стимулював окреслені явища і процеси, була спільна державність, її конвергентна консолідуєча роль. Погодимось з П.П.Толочком – також і на етапі «феодальної роздробленості». І те, що у рецензованій праці дослідник робить акцент на консолідаційні процеси в Русі X – першої половини XIII ст., не викликає заперечень.

Неприйнятними є деякі інші авторські історичні стереотипи, найпринциповішим серед яких є питання про появу на історичній арені українського (чи праукраїнського) етносу. Як відомо, М.Грушевський «порогом історичних часів для українського народу» вважав «IV вік по Хр., коли починаємо дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи»⁶. П.П.Толочко чомусь пише, що М.Грушевський висунув положення про сформування українського народу в антський час пізніше, «в час своєї бурхливої політичної діяльності» (с.18). Але ж його перший том «Історії України-Руси», з якого наведено цитату, побачив світ уже у 1898 р., тобто за 15 літ до виходу «Ілюстрованої історії України» у Києві, в якій він не вперше, а у котрий раз писав про ранню появу українців на історичній арені⁷. Не стверджуємо, що М.Грушевський абсолютно адекватно відтворював етногенез українців IV–XIII ст., але факти незаперечно свідчать, що руська державність на території Східної Європи від самого початку вже застала на слов'янському просторі три відмінні етнічні групи: назвемо їх давніми українським, російським, білоруським етносами. Загальновідомо, що етнокультурні риси історичних

спільностей людей складаються на основі рис тих етнічних субстратів, які були висхідними у їхньому формуванні.

Сучасна історична наука майже однотайна у баченні головних субстратів східно-слов'янських народів: у формуванні південноросів (українців) головним попередником було слов'янське населення, що заселяло простори Середнього та Нижнього Подніпров'я і протягом 1000 років – від VI ст. до н.е. і до IV ст. н.е. – на своєму південному порубіжжі контактувало зі скіфо-сарматським світом, але не тільки: також із племенами тюркської мовної віднесеності, на заході і південному заході – з готами германської віднесеності, на південному заході – з даками іллірійської індоєвропейської групи та ін. Це позначилося не лише на своєрідних етнокультурних рисах українців, але і на їхньому антропологічному складі, що за формою голови, пігментацією волосся й очей та деякими іншими рисами є дещо відмінним від антропологічного складу росіян. Загальновідомо, що це відзначав не тільки український «націоналіст», але і видатний російський етнолог і антрополог Д.Анучин. У статті, опублікованій у відомому словнику Брокгауза та Ефрона, він писав: «У фізичному відношенні малороси відрізняються, загалом, від білоросів і великоросів Середньої Росії насамперед своїм зростом, який у середньому на 1–4 см вище... Дальші відміни становлять великий процент темноволосих (60–70%), темнооких (хоча нерідкі також блакитнооки), і смуглошкірих порівняно з білоросами і великоросами і надто з поляками. Голова абсолютно і по відношенні до зросту невелика, лоб і ніс також... Антропологічно не підлягає сумніву, що малороси повинні були сприйняти в себе чимало крові древніх тюркських народів Південної Росії, принаймні більше ніж великороси, які зате асимілювали багато фінських народностей»⁸.

Зайвим буде розвивати думку Д.Анучина, що етнічними компонентами, які, конвергуючись, породили давніх росіян, були слов'яни та угрофіни, слов'яни та балти, а у формуванні давнього білоруського етносу в основному брали участь слов'яни та балти. До останніх десятиріч майже без застережень уважали, що у верхів'я Волги й Оки, на Понімання і Подвіння у правдкове угрофінське та балтське середовище слов'яни іммігрували з території їх ранішого подніпровського заселення. Останнім часом висунуто, легко називаючи, нетрадиційну схему проникнення слов'янського елемента на простори сучасної європейської Росії: не з півдня, тобто із Подунав'я і Подніпров'я, а з північних прибалтійських земель сучасних Німеччини і Польщі⁹. Обмежимося лише реплікою, що можливе обґрунтування такої схеми проникнення слов'янського елемента на простори європейської Росії не з Подніпров'я, а з південних берегів Балтики, щонайменше, могло б зруйнувати існуючі погляди на генетичну близькосторідність українського і російського народів. Принагідно зауважимо, що автор не має підстав твердити, нібито якісь там націоналісти «говорять про якусь етнічну (що, розуміється, мало не біологічно) однорідність населення Південної Русі» (с.22). Одним із трьох, за визначенням В.Мороза, ідеологів українського націоналізму Ю.Липа нараховував кільканадцять «первенів» і «домішок», що визначили сформування українського народу¹⁰.

Проте про етнічні відмінності між собою південноросів, північно-східних і західних русів часу Київської державності свідчать не лише відомості про етнічні субстрати, що вже до того лежали в основі їх формування, але рівною мірою також літописні етнографічного змісту повідомлення про особливості шлюбних стосунків, характеру занять південних і північних «племен», і навіть способів дотримання побутової гігієни. Київський літописець висловлював, чи то подив, чи то захоплення дерев'яними банями, які апостол Андрій «бачив... у землі Словенській», як-то тамтешні мешканці «роздягнуться, і стануть нагими, і обіллють мителем і візьмуть вінки, і почнуть хвостатись, і до того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі..., творять не миття собі, а мучення»¹¹. Літописець фантазував, що з того навіть римляни дивувалися. Чи справді про ті словенські бані знали давні римляни, можна сумніватися. Але для київського книжника то справді було дивиною. Про діалектні особливості мови київського оточення авторів і переписувачів творів XI–XIII ст. чимало написано й у самій рецензованій праці.

Звичайно, давньоруська державність, як на цьому особливо наголошує автор, виступала як консолідаційний чинник близькосторідних етносів у складі однієї держави. У всякому разі, можна думати, державно-політична свідомість елітних політичних і культурних верств усієї Русі дивилася на всі руські «племена» як на один «руський народ». Але це ще не означало, що такий єдиний народ, в етнічному розумінні слова, був історичною реальністю. Надміру наголошуючи на значенні держави у справі етнічної консолідації «руського» елемента, дослідник чомусь навіть не торкнувся питання іншої реальної можливості автономного етнічного розвитку праукраїнського, праросійського та прабілоруського етносів у тій державі. Не помічаючи того, автор у стій раз за титулованими російськими істориками нам повторив, що «розпад давньоруської народності» наступив унаслідок «розчленування Русі монголо-татарами, Литвою й Польщею після 40-х років XIII ст.» (с.55).

Тут зразу ж запрошується запитання, чому ж тоді після 40-х рр. XIII ст. не наступило етнічного розчленування українського масиву, який до початку XIX ст. своїми окреми-

ми регіонами встигнув побувати протягом сотень літ під Польщею, Литвою, Московією, Угорщиною, Австрією, Туреччиною, Кримом, Молдавією. І як тільки в кінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі інтелігенції пробудилося національне чуття, що стимулювало національну науку, історичні, етнологічні, мовознавчі та інші народознавчі дослідження, свідомі української думки відкрили світові незайманий, відносно єдиний надивовижу скрісталізований своєю мовою, традиційною матеріальною і духовною культурою етнічний масив українського народу.

Це змушує нас думати, що у минулі часи, у всякому разі до поширення загальної освіти (всеобучу), охоплення професійним навчанням усього населення засобами масової інформації вплив держави на етнічні процеси, на асиміляцію, консолідацію і т.п. був обмеженим. Таким він був і на Русі до 1240-х рр.

Кілька рефлексій із приводу інтерпретації П.П.Толочком етнополітонімів «Русь», «Мала Русь», «Україна».

Очевидно, на підтвердження того, що Київська Русь не була українською державою не тільки за етнічним складом населення, але і за назвою, дослідник наводить численні писемні свідчення про те, що вона називалася «Русь», а її народ «руським». І це обґрунтування стосується не лише періоду давньоруської державності, але і наступних століть аж до XVIII ст. Із навчальної точки зору і такий матеріал потрібний. Проте в науковому виданні доводиться, що Ф.Сафонович писав «в Руси я уродився», що автори XVI–XVII ст. у своїх творах називали свою країну «Русь», а народ руським, а під впливом грецької мови також «российским», що «воевода київський завше русин бул», що в документах Козацької держави вживалися терміни «народ русский», «уряд русский», «земля русская» (с.35–42) і т.д., щонайменше, наївно. Ну хто ж посміє заперечувати, що наше історичне ім'я «Русь», «руські», «русини», «русинці». Починаючи від авторів «Закону Божого», наші національні духовні проводирі і політики щоб і в назві ствердити свою самобутність та окремішність від майже однойменного «братського» загарбника, впровадили у наш суспільно-політичний ужиток нову назву народу: українці. Це було відносно легко зробити, бо від XII ст. уже існувала народна власна назва країни – «Україна», яка, правда, етнічно (субетнічно порівняно до назви «Русь») вже від XVI ст., за численними історичними джерелами, прикладалася лише до Середнього Подніпров'я. Була субетнопонімом на зразок Волині, Полісся, пізніше Поділля та ін. У наш час існування незалежної Української держави українці майже ображає чужа інтерпретація походження її назви. Укотре, слідом за польськими загарбниками України, які надавали її назві смислу «*że to już jest koniec Polski*», «*na kraju Polski*», слідом за дяками Посольського приказу, які винайшли для російської мови нове слово «украинные» замість природного «украинные», і наш шановний автор пише, що у XII–XIII ст. у київському й галицько-волинському літописанні слово «Оукраина» вживалося «в значенні Окраина» (с.118) та ще й супроводжує це твердження обурливим вигуком: «Непонятно, как можно об этом говорить всерьёз» (с.118). Насправді, у нашому давньому літописанні воно стосовно XII–XIII ст. тричі вжите у значенні «країна», «край». Варто надати саме цього змісту літописній «Оукраине» і все стає на свої місця. Де і коли хтось міг називати місцевість свого проживання окраїною? Це просто неприродно. Навіть за радянського часу крапці українські історики про це писали. Наприклад, Ф.П.Шевченко писав: «У Південно-Західній Русі термін «Україна», «Вкраїна» мав насамперед значення «край», «країна», а не «окраїна»¹². Але що ж? Мусимо скривитись і ще додати, що П.П.Толочко серед шукачів національного минулого на окраїнах історичного процесу у нас не єдиний. Навіть М.Грушевський робив реверанси у бік окраїнної схеми походження назви нашої країни, в тому числі у публіцистичних статтях. В одній із них, наприклад, писав, що словом «Україна» «за давніх часів за Київської держави звалися пограниччя»¹³. Як уже зазначалося, від XVI ст. слово «Україна» в історичних документах уже вживалося в етнічному значенні як субетнопонім Середнього Подніпров'я. Паралельно в літературних пам'ятках XVI ст. воно виступає у значенні країни. Так, у Пересопницькому Євангелії, зокрема в Євангелії від Марка, церковнослов'янське «страна» кожного разу перекладене як «оукраина»¹⁴. Це дає підстави стверджувати, що в лексиконі освічених людей України (в даному разі Волині) XVI ст. слово «оукраина» виступало у значенні церковнослов'янського «страна», тобто у значенні країни. Книжників XVI ст. від літописців XII–XIII ст. відділяло понад 300 років.

Не все бездоганно у поясненні автором рецензованої книги походження термінів «Мала Русь» і «Велика Русь». Автор пише про «Малу Русь», що «пріоритет у його (етнополітонімі – С.М.) утворенні належить московським офіційним колам, які таким чином означили землі, що ввійшли у склад Московської держави. Подібні міркування зрозумілі і логічні» (с.34). Так-то воно так. Але ж у дійсності термін «Мала Русь» на 300 років старший за термін «Велика Русь». П.П.Толочко нехвально відгукується у своїй книжці про істориків з української західної діаспори. Проте один із них (Дмитро Дорошенко) логічніше пояснив історичні обставини ранішої появи терміна «Мала Русь», ніж терміна «Велика Русь». У практи-

ці світової історії означення «Мала» завжди давалося тій частині якогось великого етнополітичного простору, яка була історично висхідною того простору, старою його частиною, на зразок Малої Греції, Малої Азії, додамо від себе – Малої Польщі¹⁵. Отже, пріоритет у впровадженні означення термінів належить не московським колам, а європейській історичній дійсності XIV ст. Московські кола лише скористалися терміном, який у 1303 р. уже вживав Константинопольський патріархат, а у 1335 р. галицький князь Юрій II, коли підписував свою грамоту «*Dux totius Russie Minoris*»¹⁶.

Звичайно, монографія П.П.Толочка сповнена численних свіжих думок і поглядів на історію України, і не тільки до XIII ст. У ній чи не кожна сторінка збуджує захоплення чи протест. Він, наприклад, наводить для підтримки власного бачення ходу історії слова М.Костомарова, О.Єфименко та ін. Але, коли глибоко вникнути у думки згаданих авторів, то їх можна потрактувати цілком протилежно заздалегідь задекларованому баченню П.П.Толочка. О.Єфименко писала, про «дві великі гілки руської народності» не лише після 1240 р., але і до того (с.52); М.Костомаров писав, що з прийняттям християнства «книжна мова» являла собою «сильний зв'язок руських народів» (с.154). У всякому разі, це зовсім не ствердження «існування єдиної давньоруської народності» (с.7), чому фактично присвячена вся книга П.П.Толочка. Як таким же нествердженням є означення «колиска трьох братніх народів». Якщо під коліскою розуміємо давньоруську державу, то під трьома братніми народами ніяк не можна вгледіти «єдиной древнеруской (чи древнерусской) народности». На щастя, фактологічні матеріали книги переконливо доводять, що відносно «єдиною» в етнополітичному розумінні слова була хіба що правляча князівська верхівка з династії Рюриковичів та верхівка православного кліру. Етнічні ж риси народної маси на півдні, півночі і заході державної Русі залишалися майже індиферентними до князівських міжусобиць.

¹ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.31–36; *Его же*. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (В зарубежной историографии): Сб. науч. трудов. – К., 1990. – С.101–102 и др.

² Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995. – С.16–17.

³ Ключевский В.О. Курс русской истории. – Москва, 1987. – Т.І. – Ч.1. – С.285–289.

⁴ История СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва, 1966. – Т.І. – С.511.

⁵ Толочко П.П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург, 2005.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах, 12 книгах. – К., 1991. – Т.І. – С.18.

⁷ Його ж. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913 (репринтне відтворення. – К., 1990. – С.34–48).

⁸ Цит. за: Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965. – С.14–15.

⁹ Седов В. Освоєння слов'янами лісових земель Східної Європи // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної археологічної конференції 30–31 березня 2001 р. – Л., 2001. – С.24–27.

¹⁰ Липа Ю. Призначення України. – Л., 1938. – С.127–161.

¹¹ Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С.3–4.

¹² Історія Української РСР. – К., 1979. – Т.І. – Кн.2. – С.189.

¹³ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.64.

¹⁴ Етнографія України. – Вид. 2-е / За ред. С.А.Макарчука. – Л., 2004. – С.503–504.

¹⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Т.І. – С.19–20.

¹⁶ Етнографія України... – С.506–507.

С.А.Макарчук (Львів)